

De zogenaamde bisschopszetel in de Cunerakerk te Rhenen

Victor M. Schmidt en Mark Gudwin

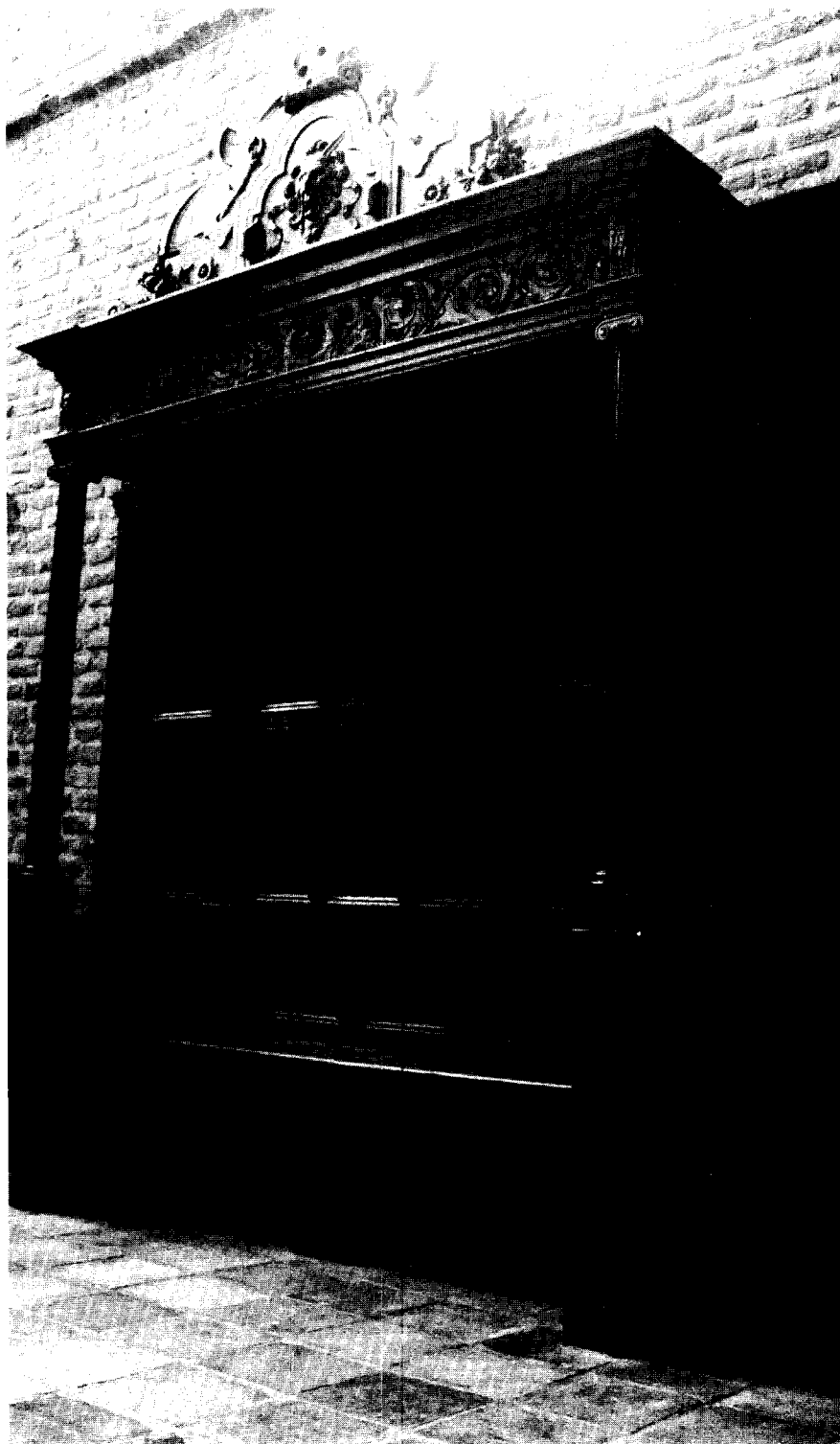
Inleiding

In 1986 was er in Nederland een reeks tentoonstellingen te zien onder de verzameltitel *De eeuw van de beeldenstorm*. Daarbij hoorde een kunstreisboek, *Het nieuwe ornament*, aan de hand waarvan men de verrassende hoeveelheid renaissancebouwkunst en -decoratie in den lande kon bezoeken. Met deze reisgids in hand kwamen wij vorig jaar in de Cunerakerk te Rhenen. Naast het fraaie oksaal en het koorgestoelte eiste een meubelstuk de aandacht op, dat nu doelloos in de zuiderkruisarm staat opgesteld (afb. 1). Volgens *Het nieuwe ornament* en wat oudere literatuur is het de 'zogenaamde bisschopszetel', een formulering die terecht enige twijfel laat doorschemeren.¹ In wat volgt zullen wij de juiste functie van het meubel proberen te bepalen. Dan zal blijken, dat het om een, voor Nederlandse begrippen, uniek stuk kerkmeubilair gaat.

Bisschopsstoel?

Het eikenhouten gestoelte heeft een duidelijke architectonische opbouw. De overhuiving rust op gecanneleerde Ionische zuiltjes en naar verhouding hoge postamenten. Het ruggeschot is voorzien van onbewerkte panelen, die door twee paren Ionische pilasters in grotere vakken worden geleed. Het binnenste paar eindigt in platte consoles met een knop, het buitenste paar rust op postamenten. Boven deze pilasters staan consoles, die zijn opgenomen in het eenvoudig gehouden hoofdgestel. Dit gaat over in het verkropte hoofdgestel van de overhuiving. Het fries heeft als centraal motief een Gorgokop in een rolwerkcartouche, die aan weerszijden wordt vastgehouden door twee figuren, wier achterlijven in acanthusspiralen eindigen. Op het voorvlak van de verkropte delen van de overhuiving zijn de personificaties van het Geloof (links) en de Hoop (rechts) uitgebeeld; op elk zijvlak staat een vrouwelijke herme in rolwerk (afb. 2 en 3). De hemel van de overhuiving is geleed met afwisselend ovale en rechthoekige panelen. Een groot rechthoekig paneel is in het midden geplaatst; twee andere, die half zo groot zijn, bevinden zich aan de korte zij-kanten. De drie rechthoekige panelen zijn versierd met een afgevlakte diamantkop. De bekroning van de overhuiving toont een prachtige saterkop in een rolwerkcartouche (afb. 4).

De decoratie van het gestoelte is een goed voorbeeld van Nederlands renaissance or-

Afb. 1. Renaissance sedilia, 1570 (Rhenen, Cunerakerk; foto auteurs).

nament, zoals dat door de prenten van o.m. Cornelis Floris, Cornelis Bos en Hans Vredeman de Vries is verspreid. Hoewel het niet is gelukt één of meer prenten te vinden die als directe voorbeelden hebben gediend, komen soortgelijke motieven, zoals rolwerkcartouche, de saterkop en de hermen, wel in het werk van genoemde kunstenaars voor.²

De opbouw en detaillering laten er geen twi- fel over bestaan dat dit gestoelte bij de twee koorbanken hoort, die nog steeds op hun oorspronkelijke plaats staan opgesteld (afb. 5). De geleding van de ruggeschotten is ver- gelijkbaar; de friezen zijn voorzien van ran- ken in dezelfde stijl; details als de pilasters met consoles, die met een leeuwekopje zijn versierd, en de hermen op de verkroppin- gen van het hoofdstel komen vrijwel exact overeen. Beide banken zijn aan de oostzijde in 1570 gedateerd (afb. 6).³ Het idee om ze te laten maken dateert echter van jaren daarvoor. In een nog ongepubliceerde kwit- antie verklaart een zekere Ulrich Hermansz dat hij op 1 september 1563 drie carolus gul- dens heeft ontvangen voor 'een patroon op fransijn [= perkament] dienende tot een ges- tolt int coor tot Renen'. Deze Ulrich was waarschijnlijk een timmerman, want vol- gens een andere kwitantie, die aan de vori- ge is gehecht, krijgt hij nog vijf stuivers voor een 'pleij [= katrol] en de schijff met een ge- dreyde negen [= spil?]' op den toorn aen de clocken'. Verder komt Ulrich voor in kwitan- ties en declaraties van wijn en maaltijden ten behoeve van de kerk.⁴

Of zijn ontwerp ook is uitgevoerd is een tweede. Volgens een kwitantie van 28 maart 1570 heeft n.l. Johan de Keyser de Jonge, de zoon van de 'cameraer' van de kerk, 20 stu- ivers ontvangen voor een reis naar Utrecht, waar hij 'in zommige kercken die gestoelten

Afb. 3. Detail van afb. 1: personificatie van de Hoop (foto auteurs).

besien' heeft, 'om daer een nae tlaten ma- ken inde kerck binnen Rienen'.⁵ Het is goed mogelijk dat het meubilair door een Utrech- tenaar is geleverd, want er zijn zeker over- eenkomsten met Utrechts houtsnijwerk uit de jaren 60 van de zestiende eeuw.⁶ Toen het meubilair eenmaal klaar was werd het kennelijk goed onderhouden. In de kerkre- keningen over 1571 en volgende jaren – die van de jaren direct daaraan voorafgaand zijn verdwenen – treft men een post aan voor een vrouw 'voor dat sij een heel jaer het nieuwe sittewerck opt choor gevreuen ende schoen gemaect heeft'.⁷

Het is om verscheidene redenen onwaar- schijnlijk dat het gestoelte een bis- chopsstoel of *cathedra* is geweest. Aller- eerst valt niet goed in te zien waarom een parochiekerk als de Cunerakerk een bis- chopsstoel zou hebben bezeten. Verder zijn de afmetingen wel erg ruim uitgevallen voor één persoon. Het meubilair is 246 cm hoog (zonder bekroning) en 267 cm breed; het zitvlak meet 189 cm. Ook doet het ont- breken van enig bisschoppelijk wapen op zijn zachtst gezegd wat merkwaardig aan. Tenslotte zou het gestoelte met moeite op de juiste plaats in het koor hebben kunnen staan. Een bisschopsstoel staat normaal ge- sproken aan de evangeliezijde, de noord- kant, van het koor.⁸ In het koor van Rienen zou daar tussen koorbank en koorsluiting voor het gestoelte net voldoende ruimte zijn vanwege de zijdeur naar de voormalige sa- cristie. Aan de zuidkant, de epistelzijde, is echter meer plaats en daar zal het gestoelte dan ook oorspronkelijk hebben gesta- an, naast de andere koorbank en vlakbij het nu verdwenen hoofdaltaar (afb. 7, 9). Een gestoelte op een dergelijke plaats is echter geen bisschopszetel, maar een priesterge- stoelte.

Sedilia

Een priestergestoelte (Lat. *sedilia*) is be- stemd voor de geestelijken die de mis op- dragen. Het heeft doorgaans drie zitplaat- sen, één voor de priester, één voor de dia- ken en één voor de subdiaken. Normaal ge- sproken zit de officiërende priester in het midden, met de diaken en subdiaken res- pectievelijk ter rechter- en ter linkerzijde. Zoals gezegd hebben *sedilia* hun plaats aan de zuid- of epistelzijde bij het altaar. Zij wer- den gebruikt tijdens die gedeelten van de

Afb. 2. Detail van afb. 1: personificatie van het Geloof (foto auteurs).

mis gedurende welke de geestelijken mochten zitten, nl. het Kyrie, Gloria en Credo.⁹ Sedert de dertiende eeuw vonden sedilia in Noord-Europa algemeen ingang. Vaak waren zij van steen en maakten zij deel uit van de architectuur. Met name in Engeland zijn veel voorbeelden bewaard gebleven¹⁰, maar ook Nederland is nog enkele exemplaren rijk. De vorm van dergelijke sedilia kan eenvoudig zijn, zoals in de Sint-Plechelmusbasiliek te Oldenzaal, die uit de tweede helft van de vijftiende eeuw dateren. Hier zijn zij niet meer dan een nis, die met drie blinde driepasbogen is geleed.¹¹ De sedilia in het koor van de Bovenkerk te Kampen zijn rijker door de gewelfde overhuiving; door de wimbergen is ook hier een driedeling aangegeven. De overhuiving sluit niet goed aan bij de koorpijlers uit de tweede helft van de veertiende eeuw en zal daarom een latere toevoeging zijn, die waarschijnlijk van rond 1500 dateert.¹² Een vergelijkbaar type sedilia vindt men even over de huidige landsgrens in de Sint-Victorsdom te Xanten. Het baldakijn van deze elegante sedilia van rond 1280 rust op zuiltjes, zodat de drie zitplaatsen duidelijk zijn aangegeven. Interessant is verder dat de middelste zitplaats voor de priester iets is verhoogd.¹³ Bijna vrijstaand

tenslotte is het zandstenen exemplaar uit het begin van de zestiende eeuw in het voormalige Kruisherenklooster van Ter Apel. De driedeling is nog duidelijker dan in de drie eerder genoemde, doordat de zitplaatsen van elkaar zijn gescheiden door deels open-gewerkte schotten. Dit gestoelte is des te belangwekkender, omdat de oorspronkelijke liturgische dispositie van het koor met de sacramentsnis, piscina en houten koorbanken is behouden (afb. 8).¹⁴

Naast stenen sedilia komen vanaf de vijftiende eeuw regelmatig houten exemplaren voor. Voor gotische voorbeelden zal men naar Duitsland moeten; in Nederland hebben wij er geen kunnen vinden. De kerk van Hage in Oostfriesland bezit er één van rond 1500, die qua opbouw goed is te vergelijken met de stenen sedilia in Ter Apel.¹⁵ Enkele zeer flamboyante exemplaren treft men o.m. in Zwaben aan.¹⁶ Bij alle individuele verschillen blijft de opzet van gotische sedilia gelijk: een hoog meubel met drie van elkaar gescheiden zitplaatsen, die gewoonlijk door een baldakijn worden geaccentueerd. Op dit punt springt een duidelijk verschil met de sedilia in Rhenen in het oog. Dit meubel heeft weliswaar een overhuiving,

maar geen duidelijk van elkaar gescheiden zitplaatsen. Dit geldt evenwel ook voor de koorbanken in de kerk, waar de zitplaatsen bovendien, in tegenstelling tot de meeste gotische en vroeg-renaissance koorbanken, niet kunnen worden opgeklapt. Zelfs de panelen van de ruggeschotten corresponderen niet met het aantal zitplaatsen, want daarvoor zijn zij te breed. Evenmin komt de geleding van de voorzijde van de lessenaars overeen met het aantal zitplaatsen. In tegenstelling tot oudere koorbanken is het ruggeschot opgevat als één doorlopend geheel, dat met blinde panelen is versierd. Dat die vrij breed zijn uitgevallen mag bij de andere hoogte-breedte verhouding van renaissancearchitectuur en -meubelkunst geen verbazing wekken.¹⁷ Niet toevallig vindt men parallele ontwerpen in Italië, zoals in de San Sebastiano te Venetië en de San Lorenzo te Brescia. Deze zestiende-eeuwse koorbanken hebben vergelijkbare, eenvoudig ingedeelde ruggeschotten; de indeling van de banken in de San Sebastiano correspondeert evenmin als in Rhenen met het aantal zitplaatsen.¹⁸ Het gaat hier om echte renaissance meubelen met een sterk vereenvoudigde opzet ten opzichte van de complexere gotische koorbanken.

Afb. 4. Detail van afb. 1: fries en overhuiving (foto auteurs).

Hetzelfde geldt voor de sedilia in Rhenen; dat de zitplaatsen niet van elkaar zijn gescheiden is verklaarbaar uit de aard van het ontwerp. Waarschijnlijk verwijst alleen de driedeling in de hemel van de overhuiving nog naar de drie zitplaatsen van de geestelijken. In ieder geval heeft de bank van de sedilia een perfecte maat – 189 cm breed – voor drie geestelijken die er met al hun paramenten moeten plaatsnemen. Het gestoelte in Rhenen is dus geen bisschopsstoel – zelfs geen zogenaamde. Het gaat hier om sedilia, die bij de koorbanken uit 1570 horen.

Liturgische context

Uitgebreid archiefonderzoek naar alle liturgische activiteiten in het koor van de Cunerakerk viel buiten de opzet van dit artikel. Niettemin leverde een eerste verkenning voldoende gegevens op om de vraag te kunnen beantwoorden naar de redenen voor de aanwezigheid van koorbanken (en oksaal) in de kerk. Het is nl. niet vanzelfsprekend dergelijk meubilair in een parochiekerk aan te treffen. Nu was de Cunerakerk geen gewone parochiekerk. Sedert de jaren '70 van

de dertiende eeuw had de Duitse Orde het patronaatrecht over de kerk. Aangezien zij dit nog in het midden van de zestiende eeuw deed gelden, heeft de Orde naar alle waarschijnlijkheid het recht tot aan de Reformatie behouden.¹⁹ De kerk werd door priesters van de plaatselijke commanderij bediend; vanaf het begin van de vijftiende eeuw waren het er vier. Blijkens archiefstukken uit 1417 en 1469 waren zij o.m. verplicht dagelijks de getijden te zingen en op het hoofdaltaar van de kerk eveneens hoogmissen te zingen, waarbij zij hulp konden krijgen van de koster, de schoolmeester en vier scholieren.²⁰ De rekeningenboeken van de kerkmeesters over 1571 en volgende jaren geven niet alleen een goed inzicht in deze activiteiten, maar ook in die van de vicarissen. Vier vicarissen, met een kapelaan, de schoolmeester, de koster en zes 'choralen' kregen vier keer per jaar presentiegeld. Dergelijke lijsten, maar dan opgemaakt door de schoolmeester, zijn voor de jaren 1562, 1563, 1565 en 1569 bewaard gebleven.²¹ Het is niet onwaarschijnlijk, dat deze presentiegelden betrekking hadden op de koor dienst. In een stuk van het Hof van Utrecht d.d. 9 juni 1573 wordt nl. bepaald, dat de vier vicarissen, de koster en de school-

meester meer presentiegeld krijgen voor het zingen van de zeven getijden, die, zo blijkt, al 'tanderen tijden gefundeert' waren.²² Ongetwijfeld gaat het hier om het zg. officie van de zeven getijden, dat gedurende de late middeleeuwen allerwegen, ook in kerken zonder een kapittel, werd gezongen.²³ Kortom, al deze activiteiten geven de koorbanken en het oksaal voldoende context.²⁴

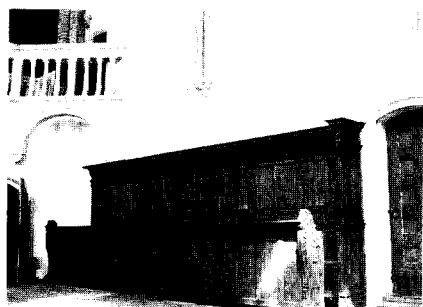
Conclusie

De koorbanken met de sedilia waren waarschijnlijk de laatste grote uitgaven van voor de Reformatie. Men mag uit de opeenvolging van de verfraaiingen aan het gebouw afleiden, dat de kerk tamelijk kapitaalkrachtig was. De bedevaarten naar het schrijn van de H. Cunera zullen hiertoe zeker hebben bijgedragen. De reusachtige toren werd in 1492-1531 gebouwd en zelfs voorzien van beelden. Op gezette tijden in de zestiende eeuw zijn er luik klokken aangeschaft.²⁵ Het oksaal wordt gewoonlijk circa 1550-1555 gedateerd.²⁶ Het moet in ieder geval vóór 1564 gereed zijn gekomen, omdat dan iemand geld krijgt voor het schoonmaken ervan.²⁷ Terzelfder tijd worden er plannen gemaakt voor de koorbanken en sedilia, die tenslotte in 1570 waren voltooid.

Het oksaal, één van de weinige in Nederland die nog op de oorspronkelijke plaats staan opgesteld, is terecht bekend. De koorbanken en sedilia daarentegen hebben nauwelijks aandacht gekregen. Ten onrechte, want zij zijn om verscheidene redenen minstens zo interessant als het oksaal. Het zijn vrij eenvoudige, maar elegante meubelen, fraai gedetailleerd en vakkundig uitgevoerd. De sedilia hebben bovendien een prachtige overhuiving met typisch Nederlands renaissance ornament. Zeer waarschijnlijk zijn zij de enige houten sedilia van voor de Reformatie in Nederland, die bewaard zijn gebleven. Nog uitzonderlijker is dat de sedilia met de koorbanken, waarmee zij één ensemble vormden, zich nog steeds bevinden in de kerk waarvoor zij zijn gemaakt. Voor zover wij hebben kunnen nagaan is deze situatie voor Nederland uniek.

Noten

- 1 R. Vos en F. Leeman, *Het nieuwe ornament. Gids voor de renaissance-architectuur en -decoratie in Nederland in de 16de eeuw*, 's-Gravenhage 1986, 64; A.W. van de Bunt, *De Sinte-Cunera van Rhenen*, Rhenen 1974, 6; A.P. de Kleuver, *Geschiedenis van de Cunerakerk te Rhenen*, Rhenen 1960, 15-16. De *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, I, Utrecht 1908, 47, en M.A. Prins-Schimmel en G.E. van Leersum, *Langs de oude Utrechtse kerken*, Baarn 1975, spreken voorzichtiger van een 'zetel'.
- 2 Zie M. de Jong en I. de Groot, *Ornamentprenten in het Rijksprentenkabinet. I, 15de & 16de eeuw*, Amsterdam-'s-Gravenhage 1988 (met verdere literatuur).
- 3 J.S. Witsen Elias, *De Nederlandsche koor-*

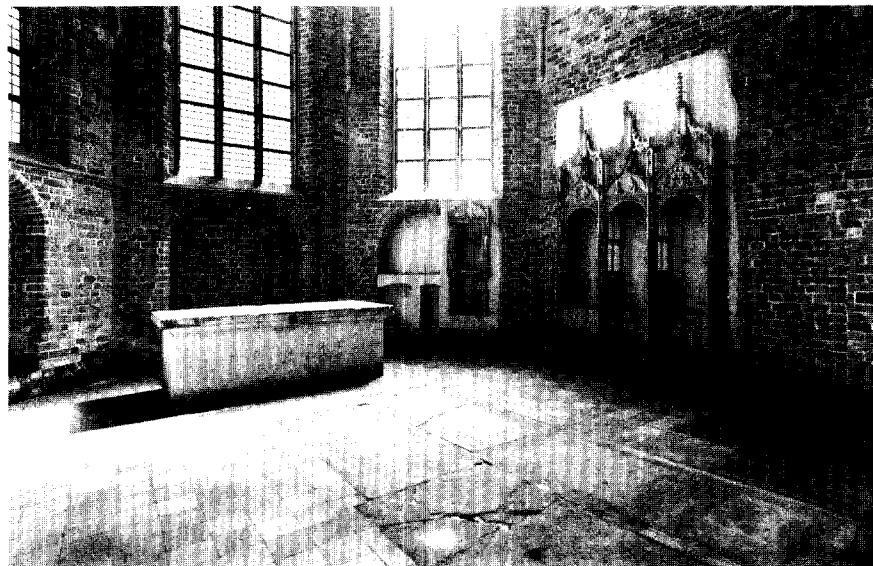
Afb. 5. Cunerakerk, Rhenen. Kijk op de noordzijde van het koor met de koorbanken uit 1570 (foto auteurs).

Afb. 6. Detail van de koorbanken: cartouche met de datering (foto auteurs).

banken tijdens Gothiek en Renaissance, Amsterdam 1937, 127-128; idem, *Koorbanken, koorhekken en kansels* (De schoonheid van ons land), Amsterdam 1946, 70. De zetel wordt genoemd noch afgebeeld.

- 4 Rhenen, Gemeentehuis, Oud-archief Rhenen, nr. 777. In dit dossier bevinden zich ook de stukken voor wijn en maaltijden, evenals in dossier nr. 794.
- 5 Oud-archief Rhenen, nr. 777.
- 6 Verg. Vos en Leeman, op. cit., 21-24.
- 7 Oud-archief Rhenen, nr. 763. Rekeningenboek over 1571, fol. xv^v. Eenzelfde post vindt men in de kerkrekeningen over 1572, 1573, 1578, 1579, 1581, 1582, 1584, 1585, 1586, 1587 en 1588, die alle in hetzelfde dossier worden bewaard.
- 8 J. Braun, 'Bischofsstuhl', in: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, II, Stuttgart 1948, 808-816.
- 9 *The Oxford dictionary of the Christian church*, Londen 1957, 1236 s.v. 'Sedilia'; E.J. Haslinghuis, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis*, herz. druk, Utrecht-Antwerpen 1986, 327 s.v. 'Sedilia'.
- 10 F. Bond, *The chancel of English churches, the altar, reredos, lanten veil, communion table, altar rails, houseling cloth, piscina, credence, sedilia, aumbry, sacrament house, Easter sepulchre, squint, etc.*, Londen 1916, 176-181.
- 11 E. H. ter Kuile, *Twente* (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, IV/1), 's-Gravenhage 1934, 98. Voor een afbeelding zie M.H. Breitbarth-van der Stok, *De Plechelmusbasiliek te Oldenzaal*, Hengelo 1986, 55.
- 12 D.P.R.A. Bouvy, *Middeleeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1947, 181-182; E.H. ter Kuile, 'Bouwgeschiedenis van de St.-Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen', *Bulletin KNOB* 71 (1972), 72-86, spec. 81-82.
- 13 Afgebeeld in H.P. Hilger, *Der Dom zu Xanten* (Die blauen Bücher), Königstein im Taunus 1984, 59.
- 14 M.D. Ozinga, 'Het voormalig klooster Ter Apel', *Oudheidkundig Jaarboek* 3 (1934), 1-12; Bouvy, op. cit., 173-174; R. Steensma, *Vroomheid in hout en steen. Langs Middeleeuwse kerken in Noord-Nederland*, 5de druk, Baarn 1984, 36 en afb. 115-116.

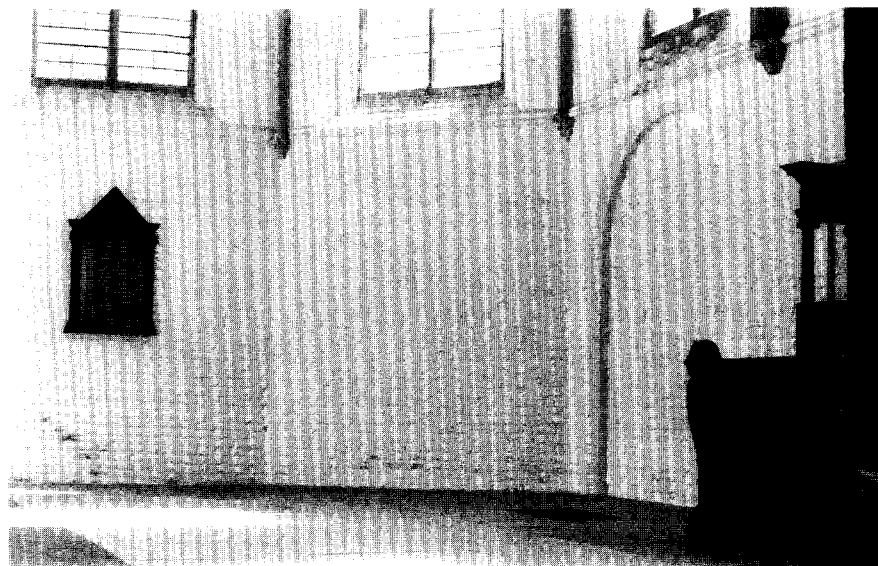

Afb. 8. Ter Apel, kloosterkerk. Kijk op de zuidzijde van het koor en de koorsluiting (foto Instituut voor Liturgiewetenschap, Groningen).

- 15 G. Robra, *Mittelalterliche Holzplastik in Ostfriesland*, Leer 1959, afb. 92-93.
- 16 A. Reinle, *Die Ausstattung deutscher Kirchen im Mittelalter. Eine Einführung*, Darmstadt 1988, afb. 6 en 21.
- 17 Verg. Witsen Elias, *De Nederlandsche koorbanken* 18-19.
- 18 W.G. Thomas en J.T. Fallon, *Northern Italian details*, New York 1928, afb. 134-135 en 139-140.
- 19 W. van Iterson, *De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek*, Assen 1960, 230-233. Volgens R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen*, Utrecht-Antwerpen 1957, 289 werd in de 'eeuw der Reformatie' een kapittel in Rhenen opgericht. Waarop deze mededeling is gebaseerd hebben wij niet kunnen achterhalen.
- 20 R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot*

± 1580, Utrecht-Antwerpen 1954, 352. De betreffende stukken zijn gepubliceerd door J.J. de Geer tot Oudegein, *Archieven der riddersche Duitse Orde, ballie van Utrecht*, II, Utrecht 1871, nrs. 663 en 665.

- 21 De rekeningenboeken bevinden zich in het Oud-archief Rhenen, nr. 763. De presentiegelden worden opgevoerd tot 1579. De lijsten opgemaakt door de schoolmeester zitten verspreid in de dossiers 777 en 794.
- 22 Rijksarchief Utrecht, Archief van het Hof van Holland, inv.nr. 9-3. Een gedeeltelijke en niet nauwkeurige transcriptie van het document is afgedrukt in H.F. van Heussen, *Historie ofte beschrijving van 't Utrechtse bisdom* (...), III, Leiden 1719, 125-126.
- 23 Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, 288-293.
- 24 Verg. het archiefonderzoek van Th.W. Jensem, *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht. Koor en kapittel*, Dordrecht 1983, 33-36. De schaal van de liturgische activiteiten in de Grote Kerk, sinds 1367 een kapittelkerk, zal groter zijn geweest, de aard ervan niet.
- 25 W. van Iterson, 'De Cuneratoren te Rhenen', *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht'* 1964, 25-44; *Klokken en klokkengieters. Bijdragen tot de campanologie*, Culemborg 1963, 270-278.
- 26 J. Steppe, *Het koordoksaal in de Nederlanden* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der schone kunsten, 7), Brussel 1952, 245-251 en afb. 86-88; W.Th. Kloek, W. Halsema-Kubes en R.J. Baarsen, *Kunst voor de beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580* (De eeuw van de beeldenstorm), 's-Gravenhage 1986, 87; Vos en Leeman, op. cit., 63-64.
- 27 Oud-archief Rhenen, nr. 777, kwitanties d.d. 7 april en 1 mei 1565 voor een zekere Zueer Henricksz.

Afb. 7. Cunerakerk, Rhenen. Kijk op de zuidzijde van het koor en de koorsluiting (foto auteurs).